

Брайченко О.Д. (м. Кіровоград)

СИНЬОВОДСЬКА ПРОБЛЕМА: ПЕРСПЕКТИВИ КОМПЛЕКСНИХ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Синьоводська проблема тривалий час не розглядалася з достатньою вичерпністю. Лаконізм літописних свідчень наклав відбиток на праці дослідників – у переважній більшості випадків зустрічаємо констатацію факту про битву та перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського. В узагальнюючих працях з історії України, навіть при досить розлогому викладі, цій події здебільшого присвячено лише кілька рядків без детального аналізу причин, які їй передували, побіжно перераховувалися і її наслідки. Причини цього зрозумілі: історіографія титульної нації полишала незначний простір для трактування подій та явищ регіональної історії, особливо коли вони не узгоджувалися з офіційними тезами про Куликовську битву як знаменну віху у визволенні Русі від татаро-монгольського іґа, або тезою польської історіографії про завоювання Казимиром III ординського Поділля.

З часу введення до наукового обігу значної кількості джерел у середині-другій половині XIX ст. започатковується виокремлення сюжету про синьоводську битву, хоч визначальні положення щодо дати і місця події часто наводилися різні. В. Антонович у “Нарисі історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгерда”, посилаючись на літописи: Густинський, Никонівський, хроніки Биховця й М. Стрийковського, датував перемогу над татарськими князями Кутлубугою, Хаджибеєм та Дмитреєм 1362 роком і зазначив, що сталося це на берегах р. Сині Води (Синюхи) на кордоні Київської і Херсонської губерній¹. Його опонент М. Дашкевич у рецензії на “Нарис”, опираючись на свідчення Яна Длугоша, приписував розгром трьох татарських орд великому литовському князеві Вітовту й датував його останнім десятиліттям XIV ст.² Не досить критичний аналіз джерел призводив і до датування битви 1351 роком, як у хроніці Биховця чи 1331 роком, як у М. Стрийковського. Зокрема, Л. Похилевич вказував 1331 рік у своїх нарисах поселень Київської губернії, цитуючи відомий опис битви³. Так і в “Історії міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область” роком заснування Торговиці названо 1331 рік⁴.

Щодо місця битви із власною гіпотезою виступив М. Грушевський, який в “Історії України-Руси”, констатує, що під “Синьою Водою звичайно вважають теперішню Синюху, лівий притік Богу”, підкреслив, що в польських люстраціях XVI ст. згадується Сниводь “при шляху Татарським” на межі Київщини, Волині і Поділля і що, на його думку, є більш правильнішим вважати, що битва була на Сниводі⁵.

Однак, у висновку до сюжету М. Грушевський зазначив: “Кінець кінцем мусимо задовольнитися тим висновком, що в 1363 р. Ольгерд увійшов у конфлікт із татарами, ходив походом у полудневу Київщину й погромив там татар і що у зв’язку з сим, по всякій правдоподібності, стояла формальна окупація Київщини й Поділля”⁶. Тож виникає питання, чи вважав сам історик свою гіпотезу остаточною, чи можливо він розташовував Сниводь у “полудневій Київщині”.

Навколо названих дат і місця події і точилася наукова полеміка, як в Україні, так і між зарубіжними вченими. Протягом останнього десятиліття, у вітчизняній історичній науці утвердилася думка щодо датування битви 1362 роком, за датою наведеною у Густинському літописі, Никонівському зводі та Рогожському літописці, а її місцем називають нинішню р. Синюху.

Водночас зауваження висловлене М. Грушевським щодо Сниводі, як місця битви дало поштовх до появи цілої низки краєзнавчих нарисів як в “Історії міст і сіл Української РСР,” так і в публікаціях, котрі з’явилися в періодичній пресі із здобуттям Україною незалежності⁷. У них відчувається прагнення піднести роль та значення битви, поставити її на рівень, якого вона, безсумнівно, заслуговує, але, на жаль, здійснюється це без врахування певної специфіки проблеми, необхідного у такому разі ґрунтовного аналізу джерел та історіографії. Нерідко висловлюються закиди на адресу вчених з приводу недостатньої уваги до мало розробленої проблеми, судження щодо локалізації місця битви, пропозиції про подальші дослідження та доцільність увічнення її у пам’ятних знаках. Такі публікації привертають увагу громадськості до історичного минулого, сприяють вихованню поваги до героїчних сторінок у діяннях попередніх поколінь. Вони про те не можуть, звичайно, замінити конкретних досліджень і узагальнюючих праць із синьоводської проблематики.

Різнобічна і системна робота спрямована на розширення кола джерел пов’язаних із Синьоводською битвою розпочалася з відкриттям наукового центру дослідження історії Центральної України Інституту історії України НАН України, метою створення якого, як і інших подібних осередків було поглиблене вивчення регіональних аспектів вітчизняної історії. Вчені, об’єднані прагненням досліджувати минуле Центральної України, поставили перед собою завдання детально проаналізувати і зазначену проблему. Навесні та влітку 1997 року були здійснені перші комплексні експедиції до с. Торговиці, які з того часу проводяться щорічно. У їх складі протягом

останніх років працювали викладачі Кіровоградського педагогічного університету імені Володимира Винниченка, співробітники обласного краєзнавчого музею, місцеві вчителі-краєзнавці: історики (О.Брайченко, О.Демешко, М.Шраменко), археологи (Н.Бокій, І.Козир, М.Тупчієнко), фольклористи (Л.Куценко, О.Попов), етнографи (Ж.Костяна, В.Хоружий), студенти. Учасники експедицій знайомилися з експозиціями та фондами музеїв, вивчали фольклор с.Торговиці та навколишніх населених пунктів: смт.Новоархангельська, сіл Кам'янечого, Калниболіт, Підвисокого, Чеснополя, Ямполья, здійснювали археологічні розкопки. В Кіровограді-Торговиці з проблем українського середньовіччя відбулися дві наукові конференції, у яких взяли участь науковці Києва, Вільнюса, Умані, Черкас, краєзнавці Новоархангельська, Лисянки.

Попередні результати досліджень можна об'єднати за кількома напрямками. Це доцільно зробити тому, що під таким кутом зору проблема не розглядалася і окремі дослідження здійснювалися розрізнено.

Усна народна творчість. Враховуючи, що визначні події доби середньовіччя знаходили відображення в усній народній творчості, ретельно аналізувався фольклор у двох площинах: ретельно було переглянуто опубліковані збірки, а в ході фольклорних експедицій особливої ваги надавали свідченням, які мали хоча б дотичне відношення до битви.

В опублікованих збірниках пісень, присвячених битві, виявити не вдалося. У записах весільних обрядів занотовано кілька варіантів пісні, яку виконували дружки, коли молодий заходив до хати:

Не наступай, Литва,
Буде з нами битва,
Будемо воювати,
Сестру не давати⁸.

Настороженість виявляється у застереженні не наступати і в прямій погрозі "буде битва", але подальший розвиток весільних подій передбачає згодом подальший шлюб, що є своєрідним перенесенням українсько-литовських взаємин на родинно-побутовий ґрунт. Варіанти зазначеної пісні були записані на Поліссі, Полтавщині, в Центральній Україні.

При опитуванні місцевих жителів з'ясувалося, що відомо їм про битву, чи відомі їм топоніми, пісні, перекази, легенди, пов'язані з нею. При цьому враховувалося, що в Торговиці та Новоархангельську інформація про битву є досить поширеною, оскільки постійно підживлюється знахідками джучидських монет, характерної східної кераміки, тож практично неможливо з'ясувати – джерелами її слугує народна традиція чи добре відомі витяги з праць В.Антоновича, Л.Похилевича, публікації краєзнавчих розвідок. Серед легенд та переказів найбільш яскравим виявився текст записаний І. Безвершенком у с.Чеснополі Тальнівського р-ну на Черкащині:

"Давно це було. Більше сотні літ стогнав цей край під татаро-монгольським ігом. Брав татарин

дань хлібом, медом, шкурами, а особливо гірка була данина кров'ю: забирали дітей, дів і хлопців. Остогидло козаку платити щорічно таку постилу дань, ще з зими почав готувати щит, шаблюку, лук і стріли. Купив у купця-зброяра ще й меча та піку... Тренував коня. Як прийшла весна, то тільки появиться десь татарський хан, то князь налетить зненацька, поб'є і прожене або в Дике поле, або аж за Дніпро. І так ганяв його всю весну і літо. Прийшла осінь. Зовсім розгнівався татарський хан. Взяв з собою ще двох ханів і напали на козака. Тиснуть всі троє на козака. Важко козаку відбиватися і не має куди відступати: позаду річка Синюха, а на тому березі неприступна скала.

– Сусіде, поляче! Допоможи! – не чути, мовчить, не хоче гнівити ханів, та й радий, як уб'ють татарські хани козака, то поляку залишиться земля.

– Брате московитяне! Підсоб! – Мовчить москаль, боїться татарів.

Тоді згадав козак, що біля холодного моря живе Литвин, який тільки те й робить, що відганяє від домівки німецьких рицарів.

– Литвине! Хоч тобі й важко, але трішки підсоби мені.

Загуділа земля, засвистіло в небі. На огненнім коні прилетів Литвин-воїн і прямо впав на трьох ханів. Забив їх глибоко в землю і сам загруз разом з конем.

Стоїть! Стоїть зимою і літом, стоїть роками, стоїть віками не випускає з-під землі татарських ханів, щоб не брали вони данини, не сіяли тугу на нашій землі.

Стоїть, почорнів, а як насувається яка біда, то гримить, гуркоче, блискає, мовби каже: "Люди, будьте на сторожі!"⁹.

Легенда пояснювала походження трьох каменів, в обрисах яких вгадувалися: вросла по пояс у землю постать, а обіруч щит та меч.

В. Мицика записав переказ, який побутував у с.Чеснополі про те, що на Чесному полі під селом відбулася битва з татарами¹⁰.

Підсумовуючи дослідження переказів та легенд мусимо констатувати, що в них зазначаються кілька місць битви, а не локалізується одне і яке б підтверджувалося комплексом знахідок, притаманних значним битвам.

Кількарічні пошуки фольклорними експедиціями пісень, у яких містилися б згадки про Синьоводську битву чи принаймні про литовський період української історії очікуваних результатів не дали. Винятком є запис, здійснений Ольгою Амбразяк 1992 року в с.Олександромар'івці Петрівського р-ну Кіровоградської обл. від Єрофія Криворучка, 1906 року народження:

Розгулялись сині води,
Ніде правди діти,
Іде литвин до водиці
Турка голубити.
Голубити, ласкати,
Домой проводжати (двічі)
Ще й в путь наставляти,

А нас обіймати,
Нову жизнь закликати¹¹.

Однак щодо цієї пісні слухним є припущення про те, що у пісні йдеться про переселення литвинів на Подніпров'я у XVIII ст. Цим же часом датується і топонім с.Сурсько-Литовське на Дніпропетровщині¹². Що ж до виразу "сині води", то у даному випадку це найімовірніше художній образ річки, а ніж назва Синюхи.

Відсутність у народнопісенній творчості свідчень про битву литовсько-українських військ з татарськими ордами пояснюється тим, що на той час (друга половина XIV ст.) в середовищі народу як творця і носія фольклору ще не визріли необхідні засади консолідації для протистояння ординцям, відображення яких і повинно було б стати канвою твору.. Не готовою була й еліта як світська, так і духовна очолити цю боротьбу, а зрештою, відобразити її в історичних та епічних творах. Відображення конкретних історичних подій в історичних піснях в Україні – явище XVI і наступних століть.

На відміну від поразки сербів та босняків у битві на Косовому полі 15 червня 1389 року, яка дала поштовх до творення пісенного циклу¹³, перемога на Синіх водах та ще й під проводом іноземного полководця не настільки вразила сучасників. Так і дослідники Куликовської битви констатують, що їм невідомі зразки фольклору, безпосередньо присвячені битві, а відомі лише поодинокі згадки Куликового поля та хана Мамаю, і зазначають, що епос, притаманний тій добі, більше тяжів до узагальнених образів, у котрих висловлювалися віковічні прагнення й очікування народу¹⁴.

Топоніми. Детальний аналіз, здійснений В.Лучиком, засвідчив відсутність у регіоні р.Синюхи гідронімів, які відображали б литовські впливи¹⁵, попри висловлене свого часу судження О.Стрижака, котрий певною мірою пов'язував назву р.Литвинки (притоки Гірського Тікича) з битвою¹⁶. Найближчі топоніми, тією чи іншою мірою пов'язані з Литвою, литовцями, віддалені від Торговиці на десятки, а то й сотні кілометрів – с.Литвинівка Жашківського району, с.Литвинець Канівського району Черкаської, с.Вітовтів Брід Миколаївської та згадуваний топонім Дніпропетровської області, не дозволяють говорити про відображення згадок про битву в топонімах, які б увічнили перемогу литовсько-українського війська над татарськими ордами.

Причини цього явища пояснюються тим, що очолюваний Ольгердом похід для місцевого населення все ж був короткочасним, хоча і супроводжувався вигнанням татарських орд, руйнуваннями та певним протистоянням власне українського населення. Без сумніву хани – отчичі й дідичі Подільської землі спонукали до боротьби на своїй стороні частину підвладного населення. Жителів Черкас, Звенигорода залучив на свій бік Ольгерд. Але короткочасні події – битви, зокрема, Синьоводська, прибирають місцеві назви полів, урочищ, а не сприяють їх

зміні на інші, які б відобразили сутність подій, що там відбувалися.

Археологічні матеріали. Обираючи місця пробних шурфів під час перших розкопок археологи опиралися на свідчення місцевих жителів про знахідки монет, кераміки тощо, прагнучи започаткувати дослідження "руїн, підземель, гротів, мармурових плит і залишків могутніх стін", згадуваних Михалоном Литвином¹⁷. В результаті археологічних розкопок поселення та поховального комплексу XIV ст. накопичено антропологічний, нумізматичний матеріал, було обстежено залишки будівель XIV ст.¹⁸ Підсумовуючи результати археологічних досліджень, слід зазначити, що досліджено тільки околицю поселення, як під Китай-горою, де знайдено залишки садиби XIV ст.: печі-тандири, керамічну трубу як частину мережі, уламки керамічного посуду, так і на березі Синюхи, де протягом 2001-2002 року здійснювалися розкопки підмурівку ще одного приміщення. Закладені розкопи на Китай-горі, як можливому місці поселення, не виправдали сподівань.

Археологічні розкопки дали унікальну знахідку монет, завдяки яким вдалося уточнити датування як поселення, так і поховання. Антропологічний матеріал, вивчення якого розпочато Л.Литвиною, дасть змогу відповісти на питання, хто ж проживав у поселенні, чи принаймні кого (місцевий люд, невільників) ховали на північно-східній околиці, адже поселення, в якому мешкали носії різних вірувань, можливо мало й інші місця поховань цього періоду.

Розташування городища, з якого розпочиналася Торговиця, не було випадковим: високий, крутий берег Синюхи розглядався як природна перешкода, що дозволяло більше зміцнювати поселення з північного заходу – від поля. У місці злиття Гірський, Гнилий Тікич та Вись утворюють повноводу річку, по якій можна було досягнути Південного Бугу та Чорного моря, водночас зручні броди не робили її перешкодою і для сухопутного шляху. Без сумніву, це зручне місце неодноразово ставало місцем поселень, але відчутною була небезпека покордоння з войовничими племенами степу, які не дозволяли йому міцніти. Значного ж розквіту воно сягнуло в XIV ст., коли татари обрали його місцем управління значної округи. Взаємне прагнення українського населення господарювати на місцевих землях та татар розвинути необхідні для них ремесла, зміцнити укріплення, сприяти торгівлі і дозволили виникнути в центральноукраїнському степу місту, яке Михалон Литвин називав Троєю.

Досліджуючи історичну географію XIII – XIV ст В.Л.Єгоров виділяв шість етапів містобудування в Золотій Орді. Це період відбудови й використання старих міст, які існували до приходу монголів у 40-х роках XIII ст.; початок містобудування в степах під час правління Бату в першій половині 50-х років XIII ст.; підйом

містобудування при Берке – з середини 50-х до середини 60-х років XIII ст.; період уповільненого росту міст – з 70-х років XIII ст. до початку другого десятиліття XIV ст.; розквіт містобудування за Узбека і Джанібека – з другого десятиліття до 60-х років XIV ст. /Тут і нижче підкреслено автором статті. – О.Б./ та затухання і занепад містобудування – з 60-х років XIV ст. до 1395 р.¹⁹

Нумізматичний матеріал дозволяє говорити про Торговицю як про золотоординський центр саме в рамках п'ятого етапу. Принаймні найчисленніший скарб 1894 р. не залишає з приводу цього найменших сумнівів²⁰.

Токта /Гійас ад-дін Токту/	1290 – 1312	10
Узбек /Гійас ад-дін Мумаммад Озбег/	1312 – 1342	22
Джанібек /Джані-бег/	1342 – 1357	78
Бердібек /Мухаммад Берді-бег/	1357 – 1359	25
Кульна	1359 – 1360	1
Навруз /Ноуруз-бег Мухаммад/	1360 – 1361	6
Празькі гроші		6
Вацлав II 1278 – 1305;		
Іоанн I 1310 – 1346;		
Карл I 1346 – 1378/		

Цим же періодом датуються і монети, знайдені під час археологічних розкопок та атрибутовані Г.Козубовським. До речі, їх вигляд дозволяє фахівцям висловити припущення про те, що, ймовірно, вони карбувалися в Торговиці. На жаль, втрачено скарб монет, вимитих паводком 1980 р. Наступні знахідки нумізматичного матеріалу дозволять ставити питання про обсяги місцевої торгівлі, роль міста в торговельних зв'язках.

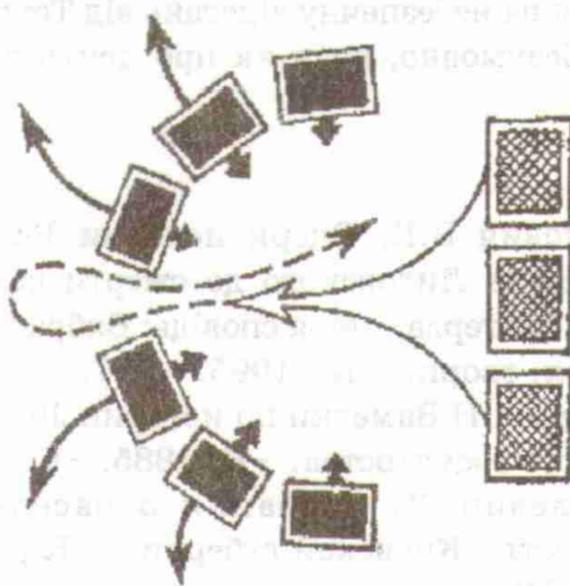
У південно-східній частині Торговиці багато разів траплялися, особливо під час танення снігу, дощів, будівельних робіт, провали ґрунту, в результаті яких відкривалися підземні ходи. Місцеве населення пов'язує їх здебільшого з гайдамацьким рухом. Враховуючи свідчення М.Литвина, підземелля слід датувати більш раннім періодом, ймовірно що у них під час зупинки між переходами ординці тримали невільників, використовували їх і як господарчі сховища. За свідченнями жителів Торговиці, відомі їм, викопані в глиняному ґрунті, підземелля мали висоту від 1,5 до 3 м, а ширину від 1 до 2 м. Подібні підземні ходи, знані як катакомби, відомі і в інших населених пунктах краю, зокрема у Голованівську²¹. Подальші археологічні дослідження дозволять простежити топографію поселення та мережу підземель.

Картографічні матеріали про Торговицю, хоча й містяться у джерелах польських, російських, турецьких, інших країн, усе ж є нечисленними, позначення ж самої битви взагалі є досить умовним. Т.Люта, описуючи мапу Сарматії польського картографа Бернарда Ваповського /

видання 1526 року/, зазначає, що на ній у перше було позначено історико-етнографічну зону України – Поділля (Podolia) й подано герб цієї землі – щит із зображенням сонця. “У межах Поділля зображено битву великого князя Ольгерда з татарами на Синій Воді. Місцеперебуванням татар Б.Ваповський визначив територію Лівобережної України, підписавши її й намалювавши там татарських воїнів – вершників, які, стріляючи з луків, скачуть на захід, у напрямку до Дніпра. Табір Ольгерда розміщений на південь від Чорного лісу й має вигляд укріпленого гарматами наметового містечка з великим князівським шатром посередині”²². Я.Дашкевич не відкидав подібного твердження, хоч і зазначав, що довести його важко, оскільки Б.Ваповський в анотації згадував не Ольгерда, а Вітовта²³.

Незважаючи на певну умовність описів Правобережної та Центральної України й картографічного матеріалу, порівняльний аналіз їх у сокупності однозначно свідчить про те, що на картах середньовічних та нового часу терміном *Sini wodu* позначалася нинішня річка Синюха, а не якась інша річка. Як підтвердження, доречно процитувати лист середини XVI ст. кримського хана до короля Сигізмунда-Августа, у якому він зазначає: “которые в рочища есть по Богу по реце и по Синеи Воде...”, і що тут свого часу “Саинцара (Батия), Езюбека, Чаанъбек цара кочовища были” і татари “и до сих часов у tych кишнях есть похованы и тепер тые кешени стоят”²⁴.

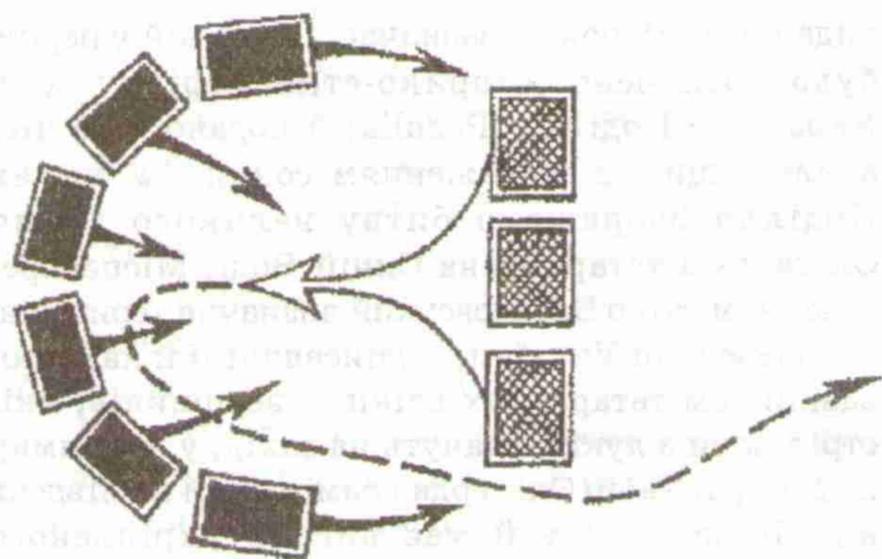
Військовий аспект битви. Певної уваги потребує аналіз перебігу битви. Зауваження щодо опису битви, наведеного М.Стрийковським як у його прихильників, так і у критиків, ґрунтуються на одних і тих джерелах і не дозволяють, на наш погляд, а ні щось напевно стверджувати, а ні аргументовано відкидати. Залишається констатувати, що такий опис існує і зазначені в ньому дії військ Ольгерда й татарських ханів відповідають рівню воєнного мистецтва тієї доби.

Перший етап битви.

Протистояння поділеної на три відділи орди і розташованих півколом, поділених на шість загонів військ Ольгерда.

Невдала спроба ординців знищити загони у центрі, військо розступалося і пропускало кінноту, обстрілюючи її з боків.

Другий етап битви.

Війська Ольгерда переходять у наступ, прагнуть оточити ординців і знищити. Ординці не витримують натиску і відступають.

Битва завершилася переслідуванням військами Ольгерда залишків орди.

Згадаймо характеристику Ольгерда: "Усіх братів своїх Ольгерд перевершив владою і саном, оскільки меду, ні вина, ні пива, ні квасу кислого не пив, велику витримку мав і від того великого розуму набув і глибину думок. Од того і багато замислів мав. І такою підступністю багато країн і земель повоював і багато міст і князівств приєднав до себе і утвердив собі владу велику. Тим і примножувалося князювання його"²⁵. Московський літописець, у котрого не було ніяких підстав прихильно ставитися до литовського князя, який неодноразово здійснював походи на Московську державу, змушений був все таки визнавати його непересічні здібності, які повною мірою виявлялися і під час його військових виправ, а особливо під час битв, які вимагають від кожного воєначальника концентрації і ретельності у втіленні задуму перемогти противника. Але, на нашу думку, місце битви все ж визначили татарські воєначальники. Похід значного війська не міг залишитися непоміченим для них і після Звенигорода, коли Ольгерд наблизився на небезпечну відстань від Торговиці, про яку, безумовно, знав як про центр округи,

татари й вирішили дати бій на добре знайомій місцевості, прагнучи використати всі її особливості на свою користь. І це цілком логічно, бо Ольгерд організовуючи похід проти татар, не міг не прагнути зруйнувати значний адміністративний осередок, а татари намагалися його захистити. Розташування військ перед битвою диктувалося як рівнем тогочасного воєнного мистецтва, досвідом воєначальників, так і умовами місцевості. Зосередження ординців для удару в центр військ Ольгерда, як і розташування полків півколом з подальшим прагненням охопити війська противника, оточити й розгромити, не є унікальним і неодноразово використовувалося і раніше. Місцевість, на якій відбувалася битва, повинна була бути зручною для діяльності і великого кінного війська із достатньо рівними полями для перегрупування та можливостями для відходу та оборони. Лише нищівний удар військ Ольгерда відкинув ординців до ріки і не дозволив скористатися зручними, але не досить широкими бродами. Зазначеними міркуваннями ми послуговувалися, прагнучи відшукати місце битви, на них спиратимемося і надалі, оскільки ймовірні місця битви біля сіл Чеснополя, Торговиці, при впадінні р.Кагарлик в Синюху попередніми розвідками підтвердження не знаходять. Тобто, ці гіпотези відкидати немає сенсу, кожна з них, а особливо Торговицька, вимагають додаткового вивчення. Одним із результативних напрямків дослідження є пошук та вивчення зразків зброї, обладунку, притаманних литовському війську як унікальних для даного регіону, але котрі були тут знайдені.

Підсумовуючи результати кількарічних експедицій, слід зазначити, що від вивчення Синьоводської проблеми, науковці центру дослідження історії Центральної України вийшли на багатопланове дослідження поселення та поховального комплексу Торговиці. За здавалося б звуженням теми проглядає значно ширший спектр проблем, пов'язаних з розширенням кола джерел, які досі були недоступні.

Примітки

1. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда// Моя сповідь: Вибрані істор. та публ. твори. – К., 1995. – С.737 – 738.
2. Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С.74 – 89.
3. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С.348-349.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К., 1972.
5. Грушевський М.С. Історія України – Руси. – Т.IV. – К. – Львів, 1907 /перевид.: К., 1993 – С.82
6. Там же.
7. Годзик А. Де українське Куликове поле?// Літературна Україна. – 1991. – №52. – С.8;

- Його ж. Від іга до іга, або за вісімнадцять літ до Куликовської битви//Київ. – 1996. – №1 – 2. – С.136-139; Ткачук П. Снівода річка історична//Освіта. – 1994. – 9 лютого; Дорош Н. Без президентського указу до національної свідомості – зась?//Освіта. – 1997. – 31 грудня.
8. Весільні пісні у двох книгах. Кн. I. – С. 451 – 453, 809; Кн. II. – С. 337, 622.
9. Архів автора.
10. Мицик В. Битва на Чесному полі//Колос/Тальне/. – 1993. – 25 грудня.
11. Архів автора.
12. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К., 1969. – С.260.
13. Гуць М.В.Визвольні ідеї в сербохорватському народному епосі//Визвольний рух слов'ян у

- народній пісенній творчості (XVII – XIX ст.). – К., 1971. – С.61.
14. Пушкарев Л.Н. К вопросу об отражении Куликовской битвы в русском фольклоре// Куликовская битва. Сб. ст. – М., 1980. – С.268.
  15. Лучик В.В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя – Кіровоград, 1999 – 104 с.
  16. Стрижак О.С. Про що розповідають географічні назви/Сліди народів на карті УРСР/. – К., 1967. – С.99.
  17. Литвин М.О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994. – С.99.
  18. Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с.Торговиці на Кіровоградщині//Археологічні дослідження – 2001.– К., 2002. – С.90-93.
  19. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды. – М., 1985. – С.78.
  20. Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет //Нумизматика и эпиграфика. – М., 1960. – Т.1. – С.90 – 97.
  21. Піддубний С. Голованівський район. Енциклопедія. Голованівськ, 1999. – С.5.
  22. Люта Т. Україна на старожитніх мапах// Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – №2. – С.54. Див.також: Дашкевич Я. Україна на картах XIV – XVI ст.: Стан і проблема досліджень//Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С.94 – 100.
  23. Дашкевич Я. Східне Поділля на картах XVI ст.//Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. праць. К., 1992. – С.13-21.
  24. Цит. за: Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле//Куликовская битва. Сб. ст. – М., 1980. – С.150.
  25. Московский летописный свод конца XV века: Полн. собр. рус. летописей. – Т.25. – М., – Л., 1949. – С.173.

